

УДК 347.965 (477) (09) «185/191»
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.307>

С. О. Микитюк
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри суспільно-правових дисциплін
і менеджменту освіти
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С.Сковороди
orcid.org/0000-0002-8620-1887

В. О. Микитюк
кандидат педагогічних наук, доцент
orcid.org/0000-0002-4744-7403

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Адвокатська діяльність є важливим елементом функціонування сучасного суспільства. Захист є необхідним для осіб, які потрапили у складну життєву ситуацію і потребують професійного консультування щодо подальших дій. Проте, визнання суспільством ролі адвокатури як правозахисного інституту стало можливим у результаті складного історико-правового процесу, який активно почав розвиватися на території України після проведення судових реформ 1864 року. Тож, звернення до історичного минулого допоможе заповнити певні прогалини у розумінні взаємозв'язку функціонування таких прогресивних інституцій як суд присяжних і адвокатура.

Узагальнено, що досвід функціонування суду присяжних другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить про поетапність його запровадження, особливість процедури обрання колегії присяжних, яка вирішувала питання про винуватість або невинуватість дій підсудного, запровадження принципів структурованості і послідовності розгляду кримінальної справи, виділення основних частин судового процесу. З'ясовано, що особливу роль щодо захисту прав людини відігравали присяжні повірені (адвокати) організаційно-правові засади діяльності яких закріплювалися «Судовими статутами». Виявлено, що високий рівень професійної майстерності адвокатів включав володіння ораторським мистецтвом, уміння доводити і спростовувати факти, аргументувати докази, сприяло успішному завершенню справи і виправданню обвинуваченого. Але, враховуючи те, що адвокати у своїх промовах звертали увагу на проблеми не лише особи, але і суспільства вцілому; зацікавленість суспільства у промовах, які друкувалися у пресі, їх діяльність викликала незадоволення з боку урядових чиновників, що і стало причиною поступового обмеження як діяльності адвокатури, так і суду присяжних.

У статі наведено приклади гучних політичних процесів, що відбувалися у суді присяжних зазначеного періоду, які принесли відомість і славу адвокатам і спричинили реакційні настрої у суспільстві.

Ключові слова: суд присяжних, адвокатська діяльність, судова реформа, судовий процес, кримінальна справа.

Mykytiuk S. O., Mykytiuk V. O. ORGANIZATIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF ADVOCACY IN THE CONDITIONS OF FUNCTIONING OF THE JURY TRIAL IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Advocacy is an important part of the functioning of modern society. Protection is necessary for individuals who find themselves in a difficult life situation and need professional advice on further actions. However, recognition of the role of the advocacy as a human rights institution became possible as a result of a complex historical and legal process that began to develop actively on the territory of Ukraine after the judicial reform of 1864. So, turning to the historical past will help fill in certain gaps in understanding the relationship between the functioning of such progressive institutions as the jury trial and advocacy.

It is generalized that the experience of functioning of the jury trial in the second half of the 19th - early 20th century indicates the gradual introduction of it, the peculiarities of the procedure for electing a jury, which decided the issue of the guilt or innocence of the defendant's actions, the introduction of the principles of structuredness and sequence in the consideration of a criminal case, the allocation of the main parts of the trial. It was found that sworn attorneys were of particular importance in the protection of human rights, the organizational and legal foundations of whose activities were fixed by the "Judicial Statutes". It was revealed that the high level of professional skills of lawyers included the possession of oratory skills, the ability to prove and refute facts, argue evidence, contributed to the successful completion of the case and the acquittal of the accused. But, given the fact that lawyers in their speeches paid attention to the problems not only of a person, but of the whole society as a whole; public interest in the speeches that were placed in the press, their activities caused dissatisfaction on the part of government officials, which was the reason for the gradual restriction of both the activities of the lawyer and the jury trial.

The article provides examples of high-profile political trials that took place in the jury of the named period, which brought fame and glory to lawyers and led to reactionary moods in society.

Key words: jury trial, advocacy, judicial reform, trial, criminal case.

Постановка проблеми. Суттєві зміни у судовій владі відбулися після проведення судової реформи 1864 року, які сприяли запровадженню оновлених принципів судочинства. Положен-

ня судової реформи закріплювалися «Судовими статутами» 1864 р., які склалися з «Установи судових положень», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства»,

«Статут про покарання». Судова влада отримала самостійність і була повністю відділена від адміністративної, створено систему судових інстанцій. За «Судовими статутами» повіті і міста були розділені на ділянки мирових судів, які створювалися для розгляду малозначних кримінальних і цивільних справ. Загальні судові міста склалися з двох інстанцій - окружний суд, який включав територію декількох повітів, округів і судової палати – декількох губерній. Окружний суд як суд першої інстанції розглядав всі кримінальні справи. Судова палата була судом першої інстанції з політичних справ і апеляційною інстанцією після розгляду справи окружним судом.

При окружних судах і судових палатах були утворені посади судових слідчих, судових приставів, прокурорів і ради присяжних повірених, запроваджувався принцип незалежності і незмінності суддів (ст. 243 «Установ судових положень»), змагальності судового процесу, рівності прав сторін захисту і обвинувачення.

Оцінка стану літератури. Юристами, громадськими діячами минулого було висунуто багато прогресивних ідей, які не втратили свого значення і в наш час. Саме в цьому досвіді можна знайти відповіді на багато запитань, які гостро стоять перед сучасною правовою наукою та практикою. Особливий інтерес викликають праці історико-правового спрямування. Так, перші публікації, які торкалися суду присяжних і адвокатської діяльності в Україні з'явилися у другій половині XIX - на початку XX століття. Серед них – фундаментальні дореволюційні історико-правові монографії та періодичні видання А. Бобрішева-Пушкіна «Емпіричні закони діяльності російського суду присяжних» (1869 р.), Л. Владимірова «Суд присяжних. Умови дії інституту присяжних і методи розробки доказів» (1873 р.), Г. Джаншиєва «Основа судової реформи» (1891 р.), М. Чубинського «Суд присяжних і нова практика Сенату» (1904 р.), «Історія руської адвокатури» 1916 р. тощо.

Сучасна література, яка звертається до історико-правових характеристик діяльності адвокатури різних історичних періодів міститься в роботах Андрусяка Т.Г., Брославського В.Л., Т. Варфоломеевої Т., Гвоздів В.А., Гловацький І.Ю., Довбищенко М.В., Кульчицький В., Меланчука А., Черкасової Н. та ін.

Мета статті. Дослідження організаційно-правових засад адвокатської діяльності в умовах функціонування суду присяжних у другій половині XIX – початку XX століття.

Завдання статті. З'ясувати особливості функціонування суду присяжних за судовою реформою 1864 р., у ході якої було створено інститут присяжних повірених; охарактеризувати організаційно-правові засади діяльності присяжних повірених в умовах функціонування суду присяжних.

Виклад основного матеріалу статті.

Головним досягненням судової реформи 1864 р. можна вважати введення суду присяжних і створення вільної, відносно незалежної від держави адвокатури.

Теоретичними розробниками і фундаторами суду присяжних слід вважати Ровинського Д.А. і Зарудного С.І. Так, відомий правознавець Зарудний С.І., теоретично обґрунтовуючи потребу у суді присяжних, поряд з традиційними положеннями теорії судоустрою наводив і інші аргументи. «Мета судоустрою – у створенні судових установ, які здійснюють правосуддя будуть виносити такі судові рішення, що користуватимуться загальною довірою... Ця довіра забезпечить спокій у державі, буде превентивним заходом оскарження судових рішень. Для досягнення мети поряд з коронними судьями до складу суду слід ввести представників від суспільства – присяжних. Постійні судді застосовують закон, а розв'язання суперечки про подію покладається на суддів, які можуть бути відведені або присяжних. Тільки сукупність всіх цих умов призведе до неупередженості суду» [2, с. 114].

Суд присяжних в Україні вводився поетапно. Найперше, у 1867 р., він був запроваджений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського судів, які територіально знаходилися ближче до центру імперії. Найпізніше, у 1880 р., суд присяжних отримав практичне застосування на території Правобережної України - у Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому судах [2, с. 12].

До суду під час відкриття сесії запрошувалися 30 присяжних засідателів. Обвинувачення і підсудні мали право мотивованого або немотивованого відводу шести присяжних. Після відводу шляхом жеребкування з тих, хто залишився обиралася колегія присяжних суддів з дванадцяти основних і двох запасних засідателів, яка і брала участь у розгляді справи. Після формування складу присяжні обирали свого старшину.

Для захисту прав підсудного створювалася адвокатура, яка за положеннями «Судових статутів» робила адвокатів одночасно правозахисниками і повіреними клієнта і була двох видів. Адвокатами вищої категорії були присяжні повірені. Присяжними повіреними могли бути особи, які мали вищу юридичну освіту і стаж роботи у судовому відомстві або помічником не менш ніж 5 років, не молодше 25 років, які не мали судимості. Для отримання необхідного стажу адвокати могли починати свою діяльність як помічники присяжного повіреного. На посади присяжних повірених не приймалися іноземці та чиновники державної служби (під час перебування на посаді) [3, с. 15].

Другу, нищу категорію адвокатури складала приватні повірені, які не мали права захисту у суді присяжних. Вони займалися малозначними

справами і могли виступати у тих судах, при яких перебували. Свідectво на звання приватного повіреного могли отримувати особи, які не мали вищої юридичної освіти, але ті, що склали іспит у відповідному суді.

Проведене дослідження свідчить, що адвокати об'єднувалися в корпорації за округами судових палат - ради присяжних повірених, створюючи професійну групу й домоглися найбільшої автономії у своїй діяльності. Рада присяжних повірених (у Харкові - з 1874 р., Києві та Одесі - з 1904 р.) відала прийомом нових членів і наглядом за діяльністю окремих адвокатів; вирішувала процесуальні питання, пов'язані із складаннями списків претендентів на посаду присяжних повірених; розглядала скарги на дії адвокатів; встановлювала черговість повірених для представництва на безоплатній основі; призначала покарання повіреним у разі доведеності їх порушень; розглядала спори про винагороду між повіреним і довірительом [3, с. 92].

Слід зазначити, що з моменту проведення судової реформи неодноразово піднімалося питання про можливість надавати допомогу обвинуваченому присяжним повіреним під час проведення попереднього слідства, але остаточно Урядовий сенат постановив: «до надходження справ у суд обвинувачений не може мати захисника під час розгляду його приватних скарг, і тому пред'явлення захиснику для ознайомлення матеріалів попереднього слідства не може мати місце» (1887 р.) [4, с. 52].

Збільшення ролі присяжних повірених (адвокатів) у захисті обвинуваченого відбулося відповідно до змін, пов'язаних із процедурою розгляду кримінальних справ у суді присяжних, бо, по-перше, це були гучні справи, які широко висвітлювалися тогочасною пресою, по-друге, судовий процес отримав структурування і послідовність, що дозволило чітко виділити основні частини його проведення.

Так, розгляд кримінальної справи у судовому засіданні починався з підготовчих дій, і встановлення головою суду порядку розгляду справи. Після цього відбувалося судове слідство, тобто дослідження всіх фактичних обставин справи, на основі яких приймалося відповідне рішення.

Слід зазначити, що судове слідство мало значні недоліки і було пов'язано з його надмірністю через діяльність судового слідчого і навіть судової палати як обвинувачів у справі. Відбувалося це у наслідок порушення меж дослідження обставин злочину, тобто судовим слідчим досліджувалися ті фактичні дані, які не мали суттєвого значення для цієї справи і на їх основі не можливо було встановити винуватість або невинуватість особи. Якщо ж ці факти приймалися прокурором або судовою палатою, то присяжні повірені (адвокати), присяжні, судді всі ці обставини досліджували під час судового розгляду. До цього приєднувалося ще

перевантаження списків свідків за клопотаннями сторони захисту і прокурора [5, с. 106].

Також, до таких недоліків слід віднести наявність зайвої уваги до поведінки обвинуваченого, коли розглядався не лише окремих проступок підсудного, але і всі обставини його попереднього життя (відносини з жінками, родиною і т.д.), що значно могло вплинути на попередню думку присяжних. Яскравим прикладом порушення меж дослідження обставин фактичної основи була справа Ольги Палем, що обвинувачувалася у вбивстві студента Олександра Довнара, який хотів порвати з нею після тривалих стосунків. У справі судова палата затвердила обвинувальний акт, який кваліфікував діяння підсудної як умисне, заздалегідь сплановане вбивство. Захисник, Н.П. Карабчевський, наполягав на перекваліфікації дій Ольги, як вчинених у стані морального збудження і просив її виправдати, на підставі того, що, навіть в обвинувальному акті вказувалося, що убитий був «людиною безхарактерною, гиденькою і нахабною, користувався її грошима, закладав і привласнював собі її речі, потім ретельно викладена перевірка всього під час попереднього слідства» [6, с. 52]. Поведінка обвинуваченої досліджувалася протягом двадцяти років її попереднього життя, причому проведено допити і оголошено листування про прийняття О. Палем православ'я і про її відносини з батьками і хрещеним батьком, про її особисте приватне життя. Крім того, був проведений обшук у одного із попередніх співмешканців Ольги з Одеси, виїмка його листування і торгівельних книг, з проведенням бухгалтерської експертизи (що, до речі, складало недоторканну комерційну таємницю). Чи слід говорити про те, що таке цькування підсудної її минулим і осквернення пам'яті потерпілого не мали ніякого відношення до справи, а навпаки, лише принижували достоїнство обвинуваченої.

Тож, захисник досліджував і спростовував непотрібні факти, які значно обтяжували її провину. Повірений вдало розбив образ щодо «учнівського віку» Довнара, охарактеризував розгульний спосіб життя убитого, розкрив його негідні вчинки по відношенню до підсудної. Зміг використати факт попереднього проживання з чоловіком, довівши, що матеріальне забезпечення, яке вона могла отримати від попереднього співмешканця, який був набагато заможнішим від Довнара, не мало місце, і тому говорити про матеріальну вигоду у цій справі не є коректним.

Вдале доведення фактів невинуватості підсудної призвело до її виправдання. Але після перегляду справи касаційною інстанцією вирок було скасовано, справу відправлено на новий розгляд. О.Палем була визнана винуватою у вбивстві у стані афекту і засуджена до десяти місяців тюремного ув'язнення [6, с. 74].

Наступною важливою частиною розгляду кримінальної справи у суді були судові дебати. У судових дебатах виступали з промовами обвинувач, цивільний позивач і захисник. Сенат вимагав, щоб дебати проводилися «достойно, спокійно і правильно, щоб не перехилити думку присяжних у бік обвинувачення або захисту» [7, с. 115]. Такі вимоги пояснювалися тим, що присяжні засідателі були простими людьми (не мали спеціальної юридичної освіти) і могли сприйняти факти, представлені захистом або обвинуваченням по-своєму, на підставі лише почуттів і власних переживань.

Судові промови захисників відігравали важливе значення особливо у політичних судових процесах, коли захист звертав увагу не лише на особисті інтереси підсудного, а й інтереси певної частини суспільства. Промови відрізнялися красномовством, глибиною теоретичної і політичної думки, підкреслювали значення ролі адвокатури у суспільстві, передбачали оволодіння ораторським мистецтвом. Як свідчать джерела, захисники попередньо не складали текст своїх промов, а лише готували докладні тези виступу, що вимагало від них уміння вчасно зорієнтуватися і наголосити саме на тих обставинах, які були важливими для успішного вирішення справи.

Одним із найбільш відомих політичних процесів у суді присяжних була справа В.Засулич (1878 р.), яка обвинувачувалася у вбивстві градоначальника Ф.Трепова, захист якої здійснювався П.А.Александровим. В обвинувальному акті дії В.Засулич кваліфікувалися як замах на вбивство із задалегідь обдуманим наміром, тобто як кримінальний – терористичний акт, а не політичний злочин. Промова захисника принесла йому широку популярність і, навіть, була опублікована за кордоном. У промові Александровим ретельно аналізувалася доля і моральні риси підсудної, зверталася увага на безкарність чиновників і протиправність їх дій, що мало значний вплив на присяжних. Результатом розгляду кримінальної справи щодо В.Засулич було її виправдання, що, на жаль, спричинило суттєві обмеження для адвокатури і діяльності суду присяжних взагалі. [8, с. 24].

Про рівень володіння ораторським мистецтвом свідчить діяльність М.В.Грекова, який був відомим захисником донського козацтва у 70-90х рр. XIX ст. і вирізнявся ораторськими здібностями, що були зрозумілими, доступними до кожного. «Звідси – його чарівна влада над аудиторією, яка підкорялася йому. Відбувалося це від того, що він переконував слухачів, виходячи не із спірних принципів, які вимагали доказів теорій, а з очевидної логіки здорового глузду і життєвого досвіду, всім доступного, і при цьому знаходив дивно просто і потрібні слова. Від цього у промові, навіть складний злочин ставав просто нещастям

людини, кожному зрозумілий, що викликало лише співчуття» [4, с. 4].

Одним із відомих українських захисників на території України на початку XX ст. був професор В.Старосольський, який користувався повагою не лише українців Галичини, а й у польських правників. Повідомлення у пресі зазначали: «Близкучий правник і чудовий промовець. Завжди дає правову аргументацію клопотання цілої оборони, судді прислуховуються до нього уважно, в питаннях права навіть для них авторитет ...» [9, с. 9].

Після закінчення дебатів, головуючий звертався до присяжних з промовою (резюме), в якій звертав увагу на досліджені у суді докази. Крім того, голова не повинен був виявляти власної думки або ставлення про винуватість або невинуватість підсудного. На жаль, за свідченнями очевидців, далеко не завжди голови дотримувалися цих вимог [10, с. 81].

Після завершення промови, головуючий видавав старшині присяжних питальний лист для винесення вердикту, який полягав у відповіді на питання поставлені судом. Слід підкреслити, що згідно із законом, присяжних запитували про винуватість діянь підсудного (ст. 754 «Статуту кримінального судочинства»), що напряду залежало від умілого складання питань, які ставилися у питальному листі і впливало на правильність відповідей присяжних. Тому закон у статтях давав докладні вказівки про зміст і форму питань, причому до таких вимог відносилось те, що питання необхідно було формулювати загальноприйнятими висловами, а не у вигляді встановлених законом положень.

Після цього присяжні засідателі йшли до нарадчої кімнати. Вхід до неї охоронявся. Ніхто не мав права входити і виходити з неї без дозволу голови суду. Присяжні повинні були зберігати таємницю нарадчої кімнати та за розголошення підсумків голосування могли бути оштрафовані. Закон закликав присяжних до одноголосного рішення, але якщо його досягти не вдавалося, то питання ставилися на голосування. Рішення кожного питання передбачало відповідь «так» або «ні». Якщо голоси розділялися порівну, то питання вирішувалося на користь підсудного. Присяжні могли доповнити свої відповіді зазначивши, що підсудний заслуговує поблажливості «за обставинами справи», що було проявом милосердя і передбачено законом [3, с. 125].

На підставі відповідей присяжних судді виносили виправдальний або обвинувальний вирок. Вироки суду за участю присяжних засідателів підлягали оскарженню тільки в касаційному порядку у Сенаті.

Значний вплив суду присяжних на суспільну думку, аргументовані виступи захисників, і як результат – зняття обвинувачення з підсудного

у гучних політичних процесах не влаштовував урядові кола. Ці процеси зумовили обмеження справ, що розглядалися судом присяжних і повноважень адвокатури. Так, наприкінці 80-х років XIX століття було скорочено перелік справ, що розглядалися судом присяжних. Після розгляду справи В.Засулич і її виправдання, з підсудності присяжних були вилучені справи про тероризм, злочини проти посадових осіб (наказ від 1878 р.). Було призупинено утворення нових рад присяжних повірених і їх відділень, за тими, що залишилися був встановлений суворий контроль. Будь-яка ініціатива рад присяжних, яка відрізнялася від офіційної позиції уряду не підтримувалася.

Висновки. Таким чином, адвокатська діяльність почала активно розвиватися в умовах функціонування суду присяжних в процесі проведення судової реформи, організаційно-правові засади якої відображалися у «Судових статутах» 1864 р. Створення оновленої моделі суду – суду присяжних, дозволило представникам народу брати участь у здійсненні правосуддя, запровадити принцип змагальності судового процесу, рівності сторін захисту і обвинувачення. Особливою прогресивністю відрізнявся інститут захисту, організаційні засади якого передбачали незалежність від державних органів і призив до формування високого рівня професійної компетентності присяжних повірених, завдяки умінню формувати захист на підставі аргументованості, доведеності фактів, переконанні присяжних у невинуватості підсудного.

Перспективи подальших досліджень. Діяльність суду присяжних у другій половині XIX – початку XX століття передбачала залучення до судового процесу, окрім захисників, судо-

вих слідчих, судових приставів, прокурорів, тому звернення до історичних особливостей їх діяльності допоможе актуалізувати історико-правовий досвід, заповнити певні прогалини і в повному об'ємі оцінити особливості функціонування відповідної інституції.

Література

1. Джаншиев Г.А. С.И. Зарудный и судебная реформа: Ист.- Биогр. эскиз. М.: Тип. Гербек. X, 1889. 170 с.
2. Шувалова В.А. Судебная реформа 1864 года и суд присяжных // Труды Иркутского университета. Т.39. Серия юридическая. Вып. 7. Ч 1. 1995. М. С. 157-179.
3. Черкасова Н.В. Формирование и развитие адвокатуры в России, 60-80 гг. XIX ст. / Отв. ред. Е.А.Скриплев, АН СССР, Ин-т гос-ва и права. М: Наука, 1987 г. 142 с.
4. История русской адвокатуры. М., изд. Советов присяжных поверенных, 1916. Т.2 под ред. М.Н.Гернет. Сословная организация адвокатуры, 1864-1914. 409 с.
5. Владимиров Л.Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и методы разработки доказательств. Харьков: Универ. тип. 1873. 255 с.
6. Истина и закон: Судебные речи известных российских и зарубежных адвокатов: в 4 ч. / Ассоц. Юр. Центр Пресс, 2003. 115 с.
7. Тимофеев Н.П. Суд присяжных в России: Судебные очерки. М.: Тип. Мамонтова и К., 1881. 636 с.
8. Суд присяжных в России. Громкие уголовные процессы 1864 – 1917 гг./ Сост. С.М.Казанцев. Л., 1991. 512 с.
9. Гловацький І.Ю. Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах поч. XX ст.; Львів юр. Ін-т. Львів: ЛЮІ, 2004. 283 с.
10. Чубинский М.П. Суд присяжных и новая практика Сената // Вестник права. 1904. Февраль. С. 75-94.
11. Меланчук А.В. Адвокатура в Російській імперії за судовою реформою 1864 року та в сучасній Україні: порівняльний аналіз: монографія / А.В. Меланчук – Хмельницький університет управління та права, 2015. 180 с.